

doi: 10.15407/dse2016.01.118

УДК 316.354.4:177.7

О.М. КОЖЕМ'ЯКІНА

канд. філос. наук, доц., доц.

Черкаський державний технологічний університет

18006, м. Черкаси, бул. Шевченка, 460

E-mail: oksniko@mail.ru

ДОВІРА ТА СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: ПРОСТОРОВА ЦІННІСНО-НОРМАТИВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Здійснено концептуальний аналіз співвідношення понять довіри та соціального капіталу, виявлено чинники самоорганізаційного потенціалу локального соціального капіталу. Імператив довіри як ціннісно-нормативну настанову надійних соціальних взаємодій визначено змістовною основою соціального капіталу. Специфіку культури довіри у взаємовідносині з соціальним капіталом розкрито в контексті понять емерджентності, субсидіарності, солідарності, відповідальності, ціннісної емансипації. Стверджується, що ціннісна емансипація особистого визнання та відповідальності за власне життя стає однією з умов ціннісної емансипації соціуму та держави, що уможливорює формування структур громадянського суспільства (як суспільства узгодженого втілення економіки окремоті) та правової держави.

Локальний соціальний капітал розглядається у триєдності соціального, економічного та політичного вимірів суспільного співжиття в аспекті задоволення спільних потреб, що знаходить своє втілення у структурах громадянського суспільства. Наголошено на значенні агентурних, культурних та структурних ресурсів у процесі формування соціального капіталу. Робиться висновок про взаємозалежність соціального капіталу та довіри: соціальний капітал потребує певного рівня довіри та надійності соціальних взаємин як потенційного чинника, в той же час для становлення культури довіри необхідним є достатній рівень соціального капіталу як актуалізованого чинника.

Ключові слова: довіра, соціальний капітал, культура довіри, цінності, норми, інтереси, солідарність, субсидіарність, громадянське суспільство.

О.Н. Кожемякина

канд. филос. наук, доц., доц.

Черкасский государственный технологический университет

18006, г. Черкаси, бул. Шевченка, 460

E-mail: oksniko@mail.ru

ДОВЕРИЕ И СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ: ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ЦЕННОСТНО-НОРМАТИВНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Осуществлен концептуальный анализ соотношения понятий доверия и социального капитала, выявлены факторы самоорганизационного потенциала локального социального капитала. Императив доверия как ценностно-нормативная установка надежных социальных взаимодействий определен

© КОЖЕМ'ЯКІНА О.М., 2016

содержательным основанием социального капитала. Специфика культуры доверия во взаимоотношении с социальным капиталом раскрыта в контексте понятий эмерджентности, субсидиарности, солидарности, ответственности, ценностной эмансипации. Утверждается, что ценностная эмансипация личного признания и ответственности за собственную жизнь становится одним из условий ценностной эмансипации социума и государства, что способствует формированию структур гражданского общества (как общества согласованного воплощения экономики автономии) и правового государства.

Локальный социальный капитал рассматривается в триединстве социального, экономического и политического измерений общественной жизни в аспекте удовлетворения общих потребностей, что находит свое воплощение в структурах гражданского общества. Отмечено значимость агентурных, культурных и структурных ресурсов в процессе формирования социального капитала. Сделан вывод о взаимозависимости социального капитала и доверия: социальный капитал требует определенного уровня доверия и надежности социальных отношений как потенциального фактора, в то же время для становления культуры доверия необходим достаточный уровень социального капитала как актуализированного фактора.

Ключевые слова: доверие, социальный капитал, культура доверия, ценности, нормы, интересы, солидарность, гражданское общество.

O.M. Kozhemiakina
PhD, Senior Researcher
Cherkasy State Technological University
18006, Ukraine, Cherkasy, blvd. Shevchenka, 460
E-mail: oksniko@mail.ru

TRUST AND LOCAL SOCIAL CAPITAL: SPATIAL VALUE-NORMATIVE INTERPRETATION

The article analyzes conceptual correlation between concepts of trust and social capital, also factors of the self-organization potential of local social capital are determined. The imperative of trust as value-normative orientation of reliable social interactions is defined as a conceptual basis of social capital. The specific culture of trust in the correlation with social capital is disclosed in the context of concepts of emergence, subsidiary, solidarity, responsibility and emancipation of values. It is alleged that the emancipation of values of personal recognition and of responsibility for their own life is one of the conditions for the emancipation of the value of society and the state, which contributes to the formation of civil society (as a society agreed embodiment autonomy of the economy) and the law-based state.

Local social capital is analyzed as a triunity of social, economic and political dimensions of social coexistence in meeting common needs that is embodied in the structures of civil society. The article emphasizes the importance of agential, cultural and structural resources in the formation of social capital. The conclusion of the interdependence of social capital and trust is drawn, social capital requires a certain level of trust and reliability of social relationships as a potential factor at the same time formation of culture of trust a sufficient level of social capital as an actualized factor is required.

Key words: trust, social capital, culture of trust, values, norms, interests, solidarity, subsidiary, civil society.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку демонструють перехід до людиномірних, гнучких соціокультурних чинників, що й визначає соціальну переорієнтацію провідних економік світу, посилюючи увагу до поведінкових компонентів соціальної взаємодії, спільнотної згуртованості, кооперативних дій тощо. Проблематика соціального капіталу безпосередньо пов'язана з питаннями ефективного та перспективного функціонування суспільства, визначаючи детермінанти якості та міцності соціальних взаємодій, ціннісним підґрунтям яких є саме довіра. Успішна практика соціально-орієнтованих економічних та політичних реформ в інших країнах показує, як розповсюджена довіра, взаємодопомога, створення позитивного іміджу уможливають виведення країни на високий рівень розвитку, стимулюючи інвестиції, торгівлю й інновації. Це зумовлює визначення соціального

капіталу в якості одного з ресурсів нації поряд з наявністю природних, фінансових, трудових. Тому особливий інтерес викликають питання аксіологічної концептуалізації соціального капіталу, його чинників, масштабів прояву, дієвості культурних та інституційних механізмів. Одним із важливих ракурсів аналізу соціального капіталу є теорія конкурентних переваг, що фіксує наявний потенціал нації як незамінну здатність ефективної суспільної самоорганізації породжувати нові форми капіталу, зокрема економічний, культурний, людський.

Актуальність теми. Дослідники соціального капіталу зазвичай пов'язують його з економічним процвітанням, демократією, розвиненим громадянським суспільством, здатністю до суспільної самоорганізації, що надзвичайно актуалізується в контексті заявлених стратегій сталого розвитку «Україна – 2020» – утвердження національної гідності, підвищення стандартів життя, забезпечення безпеки держави, бізнесу та громадян, децентралізації, дерегуляції підприємництва, колективної та особистої відповідальності тощо. Саме виявлення продуктивних можливостей соціального капіталу та джерел ефективної взаємодії й зумовлюють потужний дослідницький інтерес до зазначеної проблематики, що у вітчизняному науковому дискурсі ще не отримало достатнього розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення наукового дискурсу з проблематики соціального капіталу відбувається завдяки працям Г. Беккера (G. Becker), Дж. Коулмана (J. Coleman), П. Бурдьє (P. Bourdieu), Р. Патнама (R. Putnam), Дж. Тернера (G. Turner), хоча ідеї продуктивного ефекту колективних дій були закладені ще в працях А. Токвіля (A. Tocqueville), Е. Дюркгайма (E. Durkheim), М. Вебера (M. Weber), Л.Дж. Ханіфан (L.G. Hanifan). Загальнотеоретичні підходи до дослідження соціального капіталу та довіри як його базового компоненту, конкретизовані в теорії раціонального вибору, соціального обміну, аналізу соціальних мереж та ін., були започатковані в працях Ф. Фукуями (Fukuyama F.), П. Штомпка (Sztompka P.), Р. Емерсона (Emerson R.), Р. Хардіна (Hardin R.), Д. Гамбетти (Gambetta D.), Е. Усланера (Uslaner E.), Л. Закера (Zucker L.), А. Селігмена (A. Seligman), Д. Халперна (Halpern D.), В. Стоуна (Stone W.) та ін.

На специфіці соціального капіталу (у взаємозв'язку з економічним, фізичним, людським та культурним) саме в аспекті відображення ефективності соціальних відносин взаємного визнання наголошує П. Бурдьє (P. Bourdieu), визначаючи соціальний капітал як пов'язану з міцними мережами зв'язків сукупність актуальних або потенційних ресурсів [1]. Через ключові для довіри ознаки – спільне ціннісно-нормативне підґрунтя, специфічні очікування, взаємні зобов'язання – розглядає проблематику соціального капіталу Дж. Коулман (Coleman G.), акцентуючи увагу на спроможності соціального капіталу спростувати соціальну взаємодію [2]. Про зв'язок соціального капіталу зі структурами громадянського суспільства та творенням демократії говорить Р. Патнам (Putnam R.), виокремлюючи такі чинники, як громадянська активність, участь в асоціаціях, значущість суспільних цілей, дієві трансформації місцевих структур [3]. Концептуалізацію соціального капіталу як матеріалізованої довіри пропонує Ф. Фукуяма (Fukuyama F.), який виводить значущість соціального капіталу на макрорівень, виявляючи його зв'язок із ліберальною демократією, громадянським суспільством, капіталістичною економікою [4]. Умови становлення культури довіри та специфіку її функціонування в сучасному глобалізованому світі досліджує П. Штомпка (Sztompka P.) [5]. Серед розмаїття підходів до аналізу соціального капіталу та довіри варто також відзначити вітчизняних науковців, серед яких С. Бандур (Bandur S.), А. Бова (Bova A.), В. Сукачов (Sukachov V.), А. Колодій (Kolodiy A.),

О. Левцун (Levcun O.), М. Лесечко (Lesechko M.), В. Жежерун (Jejerun V.) та ін., у працях яких здійснюється ґрунтовний аналіз специфіки формування соціального капіталу в сучасній Україні та проблеми реформування громадянського суспільства.

Мета статті полягає в здійсненні концептуального аналізу співвідношення понять довіри та соціального капіталу, а також виявленні самоорганізаційного потенціалу локального соціального капіталу. Задля досягнення цієї мети необхідно уточнити зміст понять соціального капіталу та довіри, розглянути ціннісно-нормативне підґрунтя культури довіри, визначити рівні соціальної взаємодії у процесі формування соціального капіталу та культури довіри.

Наукова новизна. Незважаючи на наявність значного кола праць, методологічно невизначеними залишаються питання співвідношення довіри та соціального капіталу, тому потребує уточнення їх термінологічне розрізнення, а також окреслення місця ціннісно-нормативних компонентів та виявлення інституційних та культурологічних джерел культури довіри. Застосування методологічної настанови аналізу ціннісної емансипації суспільства та емерджентних властивостей дозволить виявити чинники формування культури довіри та соціального капіталу в сучасному соціумі.

Виклад основного матеріалу. Еволюція категорій довіри та соціального капіталу відображає динаміку міждисциплінарного дискурсу (соціології, економіки, політології, психології, філософії, синергетики тощо), що демонструє значущість цих соціокультурних детермінант у всіх сферах суспільного розвитку, в той же час методологічно ускладнюючи концептуальні характеристики досліджуваних категорій. У переважній кількості праць з проблематики соціального капіталу та довіри відбувається їх перехрещення та взаємовизначення, загалом відображаючи довіру чи то як один з найважливіших компонентів соціального капіталу поряд з нормами, зобов'язаннями та мережами (П. Бурдье, Дж. Коулман, Р. Патнам), чи то як його матеріалізацію, цінним різновидом, що є результатом втілення інших чинників (Ф. Фукуяма, П. Штомпка). Все розмаїття трактувань соціального капіталу поєднує так званий ресурсний підхід, що дозволяє увиразнити в соціальному капіталі саме інтенції отримання певних переваг, появу нових можливостей від мереж узгоджених кооперативних дій, здатність переходити в інші форми капіталу (наприклад, економічний чи політичний). В цілому соціальний капітал розглядається як інтегративний ресурс кооперативних зусиль спільноти, що відображає якість соціальних зв'язків, які уможливають поєднання різних інтересів, взаємопроникнення та узгодження цінностей, сприяючи утворенню широких мереж результативних інтеракцій.

В якості одного з відновлювальних ресурсів нації, поряд з наявністю трудових, природних та фінансових, дієвий соціальний капітал може визначати спрямованість розвитку та конкурентоздатність країни. Соціальний капітал, як і інші ресурси, не розподіляється в різних суспільствах рівномірно. Суспільства відрізняються як мірою схильності до об'єднань, так і перевагами у виборі певних форм асоціацій, інструментами, що сприяють об'єднанню (наприклад, сім'я, родинні стосунки, добровільні асоціації, релігійні та професійні об'єднання, відчуття обов'язку, підкорення владі).

Відмінністю соціального капіталу від інших форм капіталу є надзвичайна складність у вимірюванні, хоча його «економічна» етимологія зумовлює наявність чітко визначених меж фіксації та можливість розрахунків. Тому актуальним постає питання визначення як індикаторів соціального капіталу (серед яких ключовими є саме довіра, соціальні норми та мережі взаємодій), так і його концептуалізації. Треба також звернути увагу на те, що соціальна парадигма капіталу залишається досить розпо-

всюдженою, хоча й дискусійною, зосереджуючись на виявленні певного потенціалу суспільства у інтегративних можливостях взаємодії, на тих невлених стимульних тенденціях самоорганізації та ефективної кооперації, що мають реальну конвертаційну силу. Конкретизацією загальнотеоретичного поняття соціального капіталу є концепт локального соціального капіталу, що забезпечує триєдність соціального (а точніше, соціокультурного), економічного та політичного, втілюючись, зокрема, у структурах громадянського суспільства. Локальний соціальний капітал відображає регіональну та просторово-територіальну специфіку організаційних взаємодій на мезорівні, акцентуючи увагу на різних формах співпраці та місцевих (регіональних) особливостях, що дає можливість ініціювати широкий суспільний діалог по критично важливих напрямках та конституювати спільносвіт на основі принципів субсидіарності та солідарності.

Зазначимо, що надзвичайно важливим у контексті дослідження самоорганізаційного ефекту локального соціального капіталу є практика застосування принципу субсидіарності, що, постаючи одночасно виявом права та завдання, є одним із базових принципів вибудови ефективної соціальної держави. Принцип субсидіарності, актуалізуючи важливі для проблематики соціального капіталу питання автономії, відповідальності, мотивації, повноважень, суспільної користі та спільних інтересів, сприяє створенню реальних правових, політичних та соціальних умов становлення активної розвиненої особистості в розмаїтті інтегративних дій у межах значущих для спільноти цілей, формуючи гідне людині соціальне оточення.

Дієве демократичне перевлаштування суспільства уможлиблюється переважно не адміністративним реформуванням, а інвестиціями у виховання почуття особистої та національної гідності, професійної компетентності, відповідальності, мужності громадянської активності, готовності ризикувати, взаємного виконання зобов'язань, що, зреалізоване у стосунках, стає інтегративним підґрунтям соціального капіталу. Як зазначає Н. Нойхауз (Neuhaus N.), субсидіарність закладена в соціальній природі людини, що відображає парадоксальність соціального зв'язку. З одного боку (в негативному аспекті соціальної залежності), вона позначає потребу у спілкуванні, визнанні та співробітництві, зумовлена численними ситуаціями взаємозалежності та поколінневого взаємозв'язку, з іншого боку (в соціально-позитивному сенсі), – містить можливість удосконалення та розвитку здібностей у взаємодії з іншими, користуючись всіма перевагами культурного і цивілізаційного розвитку та реалізуючи своє трансцендентне призначення [6, С. 51–52].

Такий соціальний феномен як довіра цілому визначається духовними аспектами подвійності соціокультурної та особистісної природи, визначаючи взаємозумовленість розвитку суспільства та особистості.

Економічна та соціальна складова локального соціального капіталу відображають можливості взаємодії горизонтального рівня – субсидіарної участі та самоорганізації громадян у вирішенні конкретних питань, безпосередньо пов'язаних із проблемами місцевого рівня (територіальними, господарськими, культурно-освітніми та ін.). Політичний контекст позначає вертикальні відносини – участь в управлінні муніципальною власністю, забезпечення місцевої безпеки, а також контроль громади над діяльністю владних інституцій. У цьому сенсі культура довіри передбачає також активну вертикальну недовіру як право на критику влади, вимогу її підзвітності та прозорості, відповідального виконання взятих зобов'язань, демонструючи можливості перехресного контролю, співучасті та ефективних взаємодій інституцій держави та громадянського суспільства. Такий ракурс концептуалізації соціального капіталу передбачає розрізнення соціальної та політичної довіри, що відображають, відпо-

відно, оцінку надійності взаємин з соціальним оточенням, та оцінку ефективності діяльності політичних інституцій.

Організаційним втіленням ресурсних можливостей локального соціального капіталу є інституції громадянського суспільства, дієвість яких є однією з основних ознак розвитку громади, дозволяючи вирішувати локальні проблеми (наприклад, соціального захисту, територіального облаштування та ін.) без звернення до державних інституцій на основі неформальних норм. Атрибути громад визначають продуктивність соціального капіталу, функціонуючи в умовах реальної взаємодії економічних, політичних, культурних чинників тощо. Саме локальний соціальний капітал забезпечує якість втілення добровільно ініційованих проєктів як гуманітарної спрямованості (різноманітних акцій допомоги та підтримки), так і екологічних та культурно-історичних ініціатив, реалізація яких обумовлена унікальною регіональною специфікою та наявними можливостями громадських організацій та повноваженнями місцевої влади. Важливим результатом ефективного функціонування локального соціального капіталу є залучення активістів до органів місцевого самоврядування, експертних рад, роботи в різноманітних державних установах, що сприятиме субсидіарному вирішенню проблем на місцевому рівні, зокрема, в сфері забезпечення громадської безпеки та протидії зовнішній агресії, охорони здоров'я, соціального захисту, розвитку освіти, підтримки суспільнозначущих бізнес-проєктів.

Практичні аспекти втілення самоорганізаційного потенціалу довіри як стимульно-орієнтаційної основи локального соціального капіталу можна розглянути в контексті кластерного підходу, що передбачає врахування економічних, географічних, культурних, політичних та ін. особливостей регіону в сенсі конкурентних переваг та наявних можливостей концентрації зусиль бізнесу, освіти, науки для досягнення спільного блага.

Соціальний капітал тісно пов'язаний з людським капіталом, який базується на знаннях, кваліфікації, комунікативній здатності до спільних дій, що багато в чому залежить від спільних норм та цінностей, а також специфічних для даного соціуму засобів підпорядкування індивідуальних інтересів окремих особистостей інтересам великих груп. Тому соціальний капітал є також одним з проявів символічного капіталу, позначаючи можливості, що виникають із наявності довіри в суспільстві, базованої на визнанні та відданості, вкорінених у культурі. Активна довіра як базовий елемент соціального капіталу, на відміну від особистісної властивості довірливості, має соціальну природу, оскільки спирається на спільні моральні цінності та є результатом колективних зусиль. Ф. Фукуяма соціальний капітал визначає як сукупність норм або цінностей, що уможливають колективні дії у групах людей та сприяють їх об'єднанню [4, С. 577], постаючи матеріалізацією довіри, яка відіграє принципову роль у створенні здорової економіки та має культурне підґрунтя у вигляді успадкованих етичних навичок та ціннісних пріоритетів.

Саме така ціннісно-очікувальна та результативна перспектива соціального капіталу зумовлює виокремлення в якості одного з базових сутнісно-інституційних компонентів (поряд зі структурним – соціально-мережевим) саме довіру, що пронизує всі рівні соціальної взаємодії, демонструючи нормативно прийнятну настанову ціннісної відповіді. В основі довіри лежить специфічне подвійне відношення: *відношення-оцінка*, що визначає міру надійності потенційних взаємин, та *відношення-зв'язок*, що відображає сферу різнорівневих міжсоціальних взаємодій.

Визначення соціального капіталу через певні соціальні очікування призводить до термінологічної плутанини з довірою. Тут доречно застосувати диференційова-

ний підхід, започаткований П. Бурдье [1], який пропонує розрізняти у соціальному капіталі мережевий та змістовний рівні. Таке розрізнення сприяє визначенню місця довіри саме на змістовному рівні соціального капіталу, акцентуючи увагу на можливості функціонування довіри в тривалій перспективі завдяки достатньому ціннісно-нормативному забезпеченню підстав очікування надійності, безпеки та намірів, що відображають інституційну, генералізовану та міжособистісну довіру.

Філософський контекст довіри як основи соціального капіталу передбачає використання таких понять, як загальне благо, спільні та індивідуальні інтереси, колективна ідентичність, солідарність, що уможливорює ефективне співробітництво та досягнення визначених цілей у тривалій перспективі. Довіра має умовний характер, оскільки результат довіри суб'єктивно передбачається та залежить від об'єктивних умов реалізації в невизначеному полі перспектив, що зумовлює також віднесення довіри до імплікативних складових формування та підтримки взаємодій.

Що саме в довірі зумовлює її концептуалізацію в якості змістовної основи соціального капіталу? Перш за все, семантичною відмінністю довіри є позначення відносин принципової невизначеності та невідконтрольності дій (а також мотивів, інтересів, потреб, намірів) Іншого, що й зумовлює ризик у відносинах довіри, усвідомлення вразливості та залежності, але в той же час ключовою ознакою довіри є готовність прийняти цей ризик, відображаючи перспективну стратегію дії типу «незважаючи на...», яку Н. Луман вважає дією з більшим потенціалом взаємодії внаслідок появи ширшої мережі можливостей [7]. У той же час, для виправданого впровадження таких стратегій дій у різноманітних соціальних контекстах та підтримки системної впорядкованості має бути наявним достатній нормативний рівень дотримання зобов'язань належним чином, а також комунікативне ціннісне визнання загального блага, що стає основою укорінення практик довіри на рівні суспільства та сприяє утворенню мережевих об'єднань активних громадян. Дієвим чинником посилення організаційної та інституційної довіри є також так званий репутаційний капітал, що відображає досвід попередніх успішних взаємодій та доведеної надійності.

Залишаючи осторонь так звані «метафоричні» дефініції довіри (як ставки на можливі майбутні дії інших (П. Штомпка); соціального клею, що полегшує співробітництво (П. Дасгупта); мастила суспільного механізму (К. Ерроу)), звернемось до розроблених провідними дослідниками важливих для проблематики соціального капіталу функціональних визначень довіри, концептуалізацію яких можна представити щонайменш у двох групах – спрощення взаємин та підтримки належного нормативного рівня (табл. 1).

Таблиця 1. Функціональні концептуалізації довіри

Спрощення та інтенсифікація взаємин	Підтримка належного нормативного рівня
<ul style="list-style-type: none"> • редукція соціальної комплексності, • економія зусиль на перевірку, • спосіб подолання невизначеності, • зменшення транзакційних витрат, • розрахунок ризику, • створення психологічного клімату співробітництва та взаємопідтримки 	<ul style="list-style-type: none"> • дотримання зобов'язань, • очікування неопортуністичної поведінки, • формування стереотипу надійності соціальних взаємин, • очікування вияву чесності, порядності, компетентності
Ціннісна складова довіри	Нормативна складова довіри

Джерело: складено автором, 2015 р.

Властивий довірі ефект соціальної економії та стимульного співробітництва сприяє її актуалізації в якості ціннісного підґрунтя соціального капіталу, а нормативно-орієнтаційне розуміння довіри зумовлює її імперативну здатність формувати очікування та регулювати соціальні взаємодії відповідно до інтересів спільноти. Зазначимо, що поняття інтересу у відносинах довіри як основи соціального капіталу займає одне з ключових позицій, оскільки небезпека маніпуляцій довірою та загроза формування клієнтарних відносин криються саме у спрямованості та взаємоузгодженості інтересів – спільнот, груп, окремих особистостей. Таким чином, довіра як змістовна ціннісно-нормативна основа соціального капіталу позначає: *спроможність* (психологічну, культурну, моральну, ментальну) покладатись на добру волю іншого, мотиви, дії, інтереси якого зазвичай непрозорі, приховані; позитивне та оптимістичне *налаштування* на вияв цього відношення, навіть у ризиковій ситуації відсутності або недостатнього контролю; *очікування* надійності, ефективності та результативності відносин; *готовність* взаємодіяти, утворювати нові організаційні форми кооперативних дій.

Однією з основних інтегративних властивостей довіри як змістовної основи соціального капіталу є соціабельність, що відображає міру включення в соціальні контакти, комунікабельність та спроможність узгодження особистих та колективних інтересів. Розрізнення спонтанної та організованої соціабельності визначає ступінь раціоналізації спрямованості соціальних взаємодій та шляхів формування культури довіри.

Застосування концепту культури довіри дає можливість розглянути більш широкі макрорівневі суспільні контексти нормативного закріплення вдалих досвідів довіри, відображаючи їх просторову та темпоральну ціннісну динаміку від індивідуальних прагнень виявів довіри до поширених типових суспільних орієнтирів їх виправдання. Один із найпошлюбніших представників цієї концепції – П. Штомпка, під культурою довіри розуміє розповсюджені та переважні соціальні взаємини, які кодифікуються в правила, акумулюючи досвід довіри та соціальної надійності, а точніше, «систему правил-норм і цінностей, що регулюють вияв довіри та виконання очікувань, а також взаємність довіри» [5, С. 244], доповнюючи епістемологічні обґрунтування довіри генеалогічними. Особливо цікавим в аспекті даного дослідження виявляється аналіз умов, що сприяють формуванню середовища довіри, що є тривалим та ефективним втіленням соціального капіталу.

Серед зовнішніх індикаторів середовища довіри як змістовної основи локального соціального капіталу можемо відзначити рівень корупції та злочинності, стан соціального захисту, якість медичного обслуговування та ін., внутрішніми індикаторами є чинники соціально-надійного орієнтування, що визначаються типовою практикою дотримання зобов'язань, нормативної взаємності, професійної компетентності та ін. Як зазначає П. Штомпка, мережі реляцій тільки тоді стають суспільним капіталом, коли формуються знизу, добровільно, спонтанно, не перетинаючись із формальними схемами службових реляцій [5, С. 265]. Окрім того, концептуально культура довіри передбачає певну міру національно-ментального, закріпленого в культурних традиціях досвіду соціальних взаємодій, що генерує енергію соціальної успішності.

У цьому контексті доцільним постає звернення до аналізу шляхів формування культури довіри, серед яких виокремлюють інституційний та культурологічний. Інституційний підхід орієнтується на процедурні політико-правові компоненти легітимного забезпечення згуртованості та дотримання зобов'язань, позначаючи вертикаль «згори донизу». Культурологічний шлях базується на розширенні гори-

зонтальної сфери ефективних взаємодій та очікуваннях взаємності, що має спрямованість «знизу догори», концентруючись навколо культурно-історичних джерел надійної нормативної поведінки, закріпленої у звичаях та традиціях, створюючи набір спільних символів та цінностей, джерела яких лежать, зокрема, у самобутній етносторії, повторюваності корисного суспільного досвіду, нагальних викликів та потреб сучасності.

Це питання є надзвичайно актуальним в Україні, де досить розповсюдженою є практика командно-адміністративного реформування (згори донизу), що ускладнюється також болючим досвідом розірваної історії, тоталітарного та авторитарного правління, геополітичних загроз та неоднозначністю цивілізаційного вибору тощо, спричинюючи невизначені перспективи та низку системних ризиків. Згідно з численними соціологічними дослідженнями, в Україні спостерігається стійка тенденція зменшення соціального капіталу, що спричинює формування скоріше культури недовіри, навіть зневіри. Це є досить небезпечним та тривожним симптомом для демократичного розвитку країни. За даними Центру «Соціальний моніторинг», вже традиційним для українського соціуму є переважання негативних очікувань та низького рівня довіри до більшості політичних інститутів, що демонструє загалом скептичні настрої щодо оцінки ефективності роботи інститутів державної влади та впроваджуваних ними реформ [8, С. 11–19].

У той же час варто відзначити зростання потенціалу громадянської активності українців та патріотичних настроїв, що, спричинене подіями Євромайдану, втілилось у протестному потенціалі масових виступів, готовності контролювати діяльність місцевої влади, волонтерських акціях, організації ініціативних груп для вирішення питань місцевих громад [8, С. 10]. Тому цілком очевидно, що станом на кінець 2015 р. найвищим є рівень громадської довіри до волонтерів (74 %), громадських організацій (61 %), вітчизняних Збройних Сил (61 %), в той час як баланс довіри до політичних сил є продовженням кризових тенденцій суспільної недовіри [8]. Загалом, ситуація з соціальним капіталом в Україні є досить неоднозначною. З одного боку, фіксуються потужні сплески громадянської активності та соціальної довіри горизонтального рівня, з іншого боку, досить критичними є показники рівня політичної довіри до більшості інституцій, особливо скрутна ситуація з поширенням корупції в країні.

Серед основних чинників руйнування соціального капіталу в сучасній Україні потрібно виокремити культурні, історичні, політичні, ментальні. На думку Г.А. Дмитренка, основні причини малого запасу соціального капіталу в Україні криються в історичному минулому країни та невмілих діях влади, що зумовило зрештою низький рівень самодостатності громадян України, спричинюючи масову недовіру до влади, різке розшарування населення не за результатами корисної для суспільства праці, а також свідоме відчуження від суспільних проблем [9, С. 101–104]. Змінити таку ситуацію можна шляхом формування нових демократичних способів організації взаємодії влади та громадян, зважаючи на принципи субсидіарності, відповідальності, солідарності.

Аналізуючи трансформації демократичної легітимності, про радикальні зміни у формах соціальної взаємодії в сучасному світі говорить П. Розанваллон, стверджуючи настання нового типу індивідуальної та колективної ідентичності, яка визначається в межах так званої *економіки окремоті*, що приходить на зміну розповсюдженій у промисловому капіталізмі економіці загальності [10, С. 82]. Сучасна епоха демонструє появу нових способів соціального узгодження та дієвих форм легітимації, що потребує напрацювання процедур обговорення та вияву права на активну недовіру,

вступаючи в протиріччя з тиранією електоральної більшості та абстракціями суспільного блага.

Нова економіка окремоті, характеризуючи комплексні суспільні зміни у різноманітних сферах – споживання, виробництва, організації праці та ін., по суті є ціннісною емансипацією особистості, що визначає специфіку взаємодії з соціальним середовищем у термінах вимоги та потреби в якості, унікальності, автономності, ініціативності, можливості вибору, визнання індивідуальності. Жорсткий контроль змінюється системою координації, об'єднанням різних ідентичностей та гнучкою кооперацією, а вимогу механічного статичного виконання вказівок заступає вміння швидкої адаптації до змін, потреба діяти по-новому, вправне розв'язання проблем та адекватні реакції на непередбачуване [10, С. 83]. У контексті визначення агентурних ресурсів культури довіри надзвичайно цікавим спостереженням є фіксація радикальних перетворень у кваліфікаційних характеристиках робочих місць, коли на зміну однорідному поняттю «кваліфікації» приходять поняття «компетентності», що значно розширює горизонти як індивідуальних можливостей, професійного та особистого зростання, так і соціальних взаємодій, що трансформувались у «нові способи утворення соціальної сфери», «інші форми існування суспільного», результатом чого стає поява небаченого досі типу зв'язку індивідів з інститутами [10, С. 84]. Змінюються також і форми солідарності та інтеграції, що виходять за межі фіксованих колективних угод та уніфікованих вимог.

Таким чином, ціннісна емансипація особистого визнання та відповідальності за власне життя стає однією з умов ціннісної емансипації соціуму та держави, що передбачає формування структур громадянського суспільства (як суспільства узгодженого втілення економіки окремоті) та правової держави, в яких, за влучним висловом П. Розанваллона, «здійснення прав стає невід'ємним від оцінки поведінки» [10, С. 86].

У цьому контексті надзвичайно дієвим та затребуваним виявляється механізм підвищення активності (життєвої, професійної, громадянської), що стає новим ціннісним підґрунтям становлення культури довіри та одним із ключових компонентів соціального капіталу, оскільки змінюються форми соціальної взаємодії, стимулюючи формування мереж спільнот занепокоєння, ініціативних груп, об'єднань експертів та ін. Потрібно зазначити, що культура довіри «суспільства окремоті» передбачає також право на активну недовіру, яка постає в якості права на контроль над діяльністю владних інституцій, вимоги їх прозорості, підзвітності, результативності. Таким чином формуються нові механізми довіри, засновані на узгодженні особистих та загальних інтересів, делегуванні повноважень, позитивній ідентифікації, а також появі нових чеснот – особистої відповідальності, визнання індивідуальності, професійної компетентності, загальнолюдської солідарності тощо.

Діалектично перефразовуючи концепцію органічної та механічної солідарності Е. Дюркгайма, згідно з яким механічна солідарність є ознакою традиційного суспільства, а органічна – модерного, визначимо довіру нового типу постмодерної доби гуманістично-механічною, тобто заснованою на субсидіарному механізмі ціннісної емансипації суспільства в напрямі визнання нових перспектив соціальних та індивідуальних очікувань і зобов'язань, в яких благо кожної окремої людини визнається пріоритетом суспільного розвитку, що в цілому сприяє становленню спільного блага та покращенню якості життя. Тому особливій значущості набуває питання співвідношення людського та соціального капіталу, а точніше, їх конвертації та взаємопереходу. Культура довіри стає залежною від таких чинників людського капіталу

як рівень освіченості, особиста відповідальність та громадянська активність, які в емерджентній взаємодії з інтегративними чинниками соціального капіталу, що є суспільним ресурсом, утворюють ціннісне підґрунтя для нормативного закріплення практики активної довіри. Інтегративний та самоорганізаційний потенціал соціального капіталу базується на механізмах гнучкої координації, стимуляції особистого розвитку та заохочення продуктивних мережевих інтеракцій.

Детерміновані довірою результати володіють інтегративним ефектом самоорганізації, що в теорії синергетики має назву емерджентності, відображаючи такі спроможності колективних дій, що були б неможливі без об'єднання спільних зусиль. У синергетичній традиції самоорганізація трактується як процес внутрішнього впорядкування у відкритій системі шляхом узгодженої взаємодії множини різноманітних елементів [11, С. 15], але акцент саме на кумулятивному ефекті результативної узгодженості відбувається завдяки концепту «синергія», що з грецької перекладається як «спільна дія», «гармонійна взаємодія», «співробітництво», в цілому позначаючи збільшення ефективності діяльності завдяки інтегративним, сумісним діям, відображаючи посилену результативність взаємодії, що значно переважає можливий сумарний ефект діяльності кожного елемента окремо. В такому контексті синергія постає конкретизацією емерджентності як властивості складних систем, що відображає появу ефектів системи, не властивих її окремим елементам.

Концептуальний аналіз співвідношення емерджентних властивостей соціального капіталу та довіри, що позначають появу імплікативних (тобто таких, що уможливають структурування взаємин та спрямовують їх актуалізацію) властивостей різних рівнів соціальної взаємодії, можемо представити у вигляді табл. 2.

З позицій аналізу емерджентних властивостей соціального капіталу можна виокремити наступні рівні: *агентурний*, що базується на людському капіталі у поєднанні індивідуальних (мужність активності, компетентність, готовність до змін, прагнення до розвитку, орієнтація на майбутнє, відповідальність за якість власного життя та ін.) та суспільних (готовність до співпраці, вміння працювати в команді, відповідальність,

Таблиця 2. Співвідношення емерджентних властивостей соціального капіталу та довіри

Типологія довіри	Міжособистісна довіра	Генералізована довіра	Інституційна довіра
Рівні емерджентних властивостей соціального капіталу	агентурний рівень	культурний рівень	структурний рівень
Соціальні очікування довіри	очікування намірів	очікування надійності	очікування безпеки
Імплікативні властивості взаємодій	порядність	спільні цінності	прозорість
	компетентність	спільні цілі	відкритість
	сумнінність	результативність	підзвітність
	ініціативність	солідарність	ефективність
	особиста відповідальність	взаємозалежність	відповідальність
		взаємопідтримка	очевидна (а не декларована) успішність
	відкритість до взаємодії		

Джерело: складено автором, 2015 р.

толерантність та ін.) чеснот; *культурний*, що безпосередньо пов'язаний з культурою довіри як ціннісно-нормативною основою соціальної взаємодії; *структурний*, що позначає організаційні спроможності утворювати мережі ефективних взаємодій.

Сутнісно соціальний капітал відображає переважно організаційний, структурний компонент соціальної взаємодії, що потенційно міститься в настанові довіри та реалізується в інтегративних спроможностях спільноти утворювати різнорівневі мережі з метою взаємовигідного задоволення спільних потреб та мінімізації можливих ризиків. Культура довіри позначає актуалізацію спільних цілей, неформальних норм та цінностей, демонструючи розповсюджену практику загального визнання нормативного виправдання довіри до генералізованого іншого, що сприяє формуванню цілого спектру можливостей узгодженої колективної взаємодії. Структурний та культурний рівні залежать від імплікативних властивостей агентурного рівня, що відображає набір суб'єктивних здібностей використання цих можливостей. Формування дієвої регіональної громади як синергії інтересів суспільства, влади та бізнесу, постаючи розширенням горизонтальної довіри, сприятиме посиленню легітимативного потенціалу довіри на вертикальному рівні, зокрема в аспекті зростання лояльності до місцевої влади та бізнесу.

Регіональну специфіку формування мережевих об'єднань зумовлює культурний рівень емерджентних властивостей локального соціального капіталу, детермінованим, зокрема, регіональними особливостями релігійної, економічної, політичної ідентичності. Так, у різних регіонах країни відрізняються способи координації діяльності місцевої влади, бізнесу та інституцій громадянського суспільства, залучення релігійних громад, створення діалогових майданчиків вивчення та вирішення ключових питань розвитку регіону, забезпечення прозорості дій влади та протидії корупції.

Структурний рівень локального соціального капіталу відображає формування вертикальних зв'язків як реалізацію легітимативного потенціалу довіри, та горизонтальних зв'язків як втілення солідаристського та самоорганізаційного потенціалу. Саме зростання активності та дієвості місцевих громад як розширення горизонтальної довіри сприятиме забезпеченню потреб спільноти, реалізуючи принципи субсидіарності, справедливості, солідарності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Поняття соціального капіталу загалом відображає стійкі продуктивні міжособистісні та генералізовані зв'язки, що базуються на довірі, взаємному визнанні, колективній ідентичності, солідарності тощо, акцентуючи увагу саме на структурному аспекті мережевих утворень. У свою чергу довіра як змістовна основа соціального капіталу позначає можливість покладання на волю іншого, вимогу дотримання добровільно взятих зобов'язань, що здійснюється шляхом розповсюдженої орієнтації на те, що взагалі можна очікувати від інших.

Розрізнення довіри та соціального капіталу можливе шляхом виявлення їх функціональних, сутнісних, рівневих та актуалізованих властивостей. Довіра відображає ціннісний та нормативний аспекти соціального капіталу, позначаючи просторову динаміку соціокультурного руху від особистого відчуття захищеності до загального генералізованого, інституційного та символічного відношення надійності. Важливе значення тут має позитивний досвід попередніх взаємодій, що, за умови виходу на рівень спільноти, впливає на нормативну практику закріплення цього досвіду, формуючи культуру довіри, що по суті є актуалізованим соціальним капіталом. Концептуалізація локального соціального капіталу як зреалізованої довіри відображає міру надійності та ефективності соціальних зв'язків місцевого рівня, активізація яких

сприятиме досягненню спільних цілей, що дискурсивно вибудовуються з урахуванням інтересів усіх представників громади.

Така комунікативно-орієнтована настанова надійності відносно Іншого (як персоніфікованого, так і деперсоніфікованого) як імператив довіри стає умовою можливості узгоджених інтеракцій, а також стимулом до співробітництва та кооперації, що й зумовлює визначення довіри ціннісною основою соціальної взаємодії. Спільні цінності та інтереси громади, а також нормативна прийнятність суспільно узгодженої поведінки сприяють розширенню горизонтальної довіри на місцевому рівні, постаючи самоорганізаційною основою локального соціального капіталу завдяки концентрації навколо вирішення регіональних проблем колективних зусиль громади, наближенню відповідальності та дієвості соціального контролю. Локальний соціальний капітал, таким чином, відображає ресурсний зріз регіонального потенціалу країни, що визначається спільною ідентичністю, специфічними співвідношеннями традиційних та емансипаційних цінностей, наявними та перспективними можливостями громади тощо.

Одним із відчутних чинників зростання локального соціального капіталу в Україні, а відтак, ознакою тенденції нагромадження ресурсного потенціалу нації, є посилення волонтерського руху (як стихійного, так і організованого), що демонструє спроможність ефективної самоорганізації та вдале залучення регіональних ресурсів дієвих мережевих об'єднань. Сплеск волонтерської активності в Україні, спричинений як зовнішньою загрозою, так і неспроможністю держави до ефективного вирішення нагальних для країни питань, є прикладом актуалізації цінностей громадянської активності, солідарності, взаємодопомоги, відповідальності, соціального партнерства тощо, що свідчить про зростання тенденції вмотивованої гуманізації суспільного життя та посилення гостроти національної ідентичності, що в цілому сприяє розширенню генералізованої довіри, зберігаючи в той же час надзвичайно низькі показники інституційної довіри.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bourdieu P. The forms of capital. In Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / Richardson J. G. (ed.). — New York : Greenwood, 1986. — 119 p.
2. Coleman J. S. Social Capital in the Creation of Human Capital / J. S. Coleman // The American Journal of Sociology. — 1988. — Vol. 94. — P. 95–120.
3. Putnam R. Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society / R. Putnam. — N.Y. : Oxford Press, 2002. — 522 p.
4. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фукуяма Френсис; [пер. с англ.] — М. : АСТ : Ермак, 2004. — 730 с.
5. Штомпка П. Доверие — основа общества / Петр Штомпка : [пер. с пол. Н.В. Морозовой]. — М. : Логос, 2012. — 440 с.
6. Нойхауз Н. Ценности христианской демократии / Норберт Нойхауз : [пер. с нем.]. — М. : Республика, 2005. — 192 с.
7. Luhman N. Trust and Power / N. Luhman. — Chichester : Wiley, 1979. — 208 p.
8. Соціологічні зрізи українського суспільства (моніторинг соціально-економічних очікувань населення: 2005–2014 рр.) : наукова доповідь / [Балакірева О.М., Серета Ю.В., Дмитрук Д.А. та ін.]; НАН України; ДУ «Ін-т екон. та прогнозів НАН України». — К., 2015. — 78 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/sr/286.pdf>.
9. Дмитренко Г.А. Соціальний капітал як підґрунтя позитивних трансформаційних процесів в Україні / Г.А. Дмитренко // Демографія та соціальна економіка. — 2013. — № 1 (19). — С. 100–110. — doi: 10.15407/dse2013.01.037

10. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П'єр Розанвалон : [пер. з фр. Євгена Марічева]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 287 с.
11. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным явлениям / Г. Хакен; [пер. с англ. Ю.А. Данилова]. — М. : Мир, 1991. — 240 с.

REFERENCES

1. Bourdieu, P. (1986). *The forms of capital*. In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Richardson J. G. (Ed.). New York : Greenwood. [in English].
2. Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, 95-120 [in English].
3. Putnam, R. (2002). *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. N. Y. : Oxford Press [in English].
4. Fukuyama, F. (2004). *Doverye: sotsyal'nye dobrodetely u put' k protsvetaniyu* [*Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*]. Moscow: AST : Ermak [in Russian].
5. Sztompka, P. (2012). *Trust is the foundation of society*. N. V. Morozova (Ed.). Moscow: Logos, [in Russian].
6. Neuhauz, N. (2005). *Values of Christian Democracy*. Moskow: Respublyka [in Russian].
7. Luhman, N. (1979). *Trust and Power*. Chichester: Wiley [in English].
8. Balakirieva, O. M., Sereda, Yu. V. & Dmytruk, D. A. et al. (2015). *Sotsiologichni zryzy ukrains'koho suspil'stva (monitorynh sotsial'no-ekonomichnykh ochikuvan' naseleattia : 2005 - 2014)* [*Ukrainian Sociological sections of society (monitoring socio-economic expectations: 2005 - 2014)*. Kyiv : The NAS of Ukraine, GI The Institute for economics and forecasting. Retrieved from [http : //ief.org.ua/docs/sr/286.pdf](http://ief.org.ua/docs/sr/286.pdf) [in Ukrainian].
9. Dmytrenko, H. A. (2013) *Sotsial'nyj kapital iak pidgruntia pozytyvnykh transformatsijnykh protsesiv v Ukraini* [Social Capital as the basis of positive transformation processes in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1 (19), 100-110. doi : 10.15407/dse2013.01.037 [in Ukrainian].
10. Rosanvallon, P. (2009). *The democratic legitimacy, impartiality, reflexivity proximity*. E. Marichev (Ed.). Kyiv : Vidavnychiy dim KMA [in Ukrainian].
11. Haken, H. (1991). *Information and self-organization: a macroscopic approach to complex systems*. Y. A. Danilova (Ed.). Moscow : Mir [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 08.02.2016.